Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN: 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

Conflict between Prior Ownership and Subsequent Possession

Hosein Bahrami[1]✉

1. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Bozorgmehr University of Qaenat, Qaenat, Iran. Email: h_bahrami@buqaen.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
11 March 2025
Received in revised form
11 April 2025
Accepted
29 April 2025
Available online
22 December 2026

Keywords:
Possession (taṣarruf), eviction (khilʿ-i yad), unlawful possession (taṣarruf-i ʿudwānī), prior ownership (mālikiyyat-i sābiq), istiṣḥāb

ABSTRACT

In cases where the claimant's prior ownership is established against a defendant who is in possession of the property in dispute, the claimant may bring an action for eviction (khilʿ-i yad) or for removal of unlawful possession (taṣarruf-i ʿudwānī). Regarding the action for eviction, judicial opinions have long been divided: some have preferred prior ownership, while others have favored possession (yad). This disagreement is also observable among legal scholars. The present study, which is descriptive–analytical and library-based, rests on the principle that a distinction must be drawn according to the mode of proof. The findings indicate that where prior ownership is established by an official document, the document also serves as proof of ownership at the present time. If there is an admission of prior ownership accompanied by a claim of transfer, then, in view of the transformation of the claim, the possessor must prove the transfer; however, if only prior ownership has been admitted, the possessor must prove transfer because proof of a negative is impossible. If the matter is established by testimony or by the judge's knowledge, the position is likewise the same in light of the latter mode of proof. Moreover, in principle, a witness cannot be expected to prove the claimant's ownership at the present time. If the possessor chooses an action for removal of unlawful possession, then, contrary to the apparent wording of Article 161 of the Civil Procedure Code, proof of the claimant's prior possession and the defendant's subsequent possession suffices.

Cite this article: Bahrami, H. (2026). Conflict between prior ownership and subsequent possession. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law, 20*(2), pp. 27–50. https://doi.org/10.22034/fvh.2025.20947.2142

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/fvh.2025.20947.2142

Introduction

One of the significant and contested issues in civil law and civil procedure concerns the legal status of an action in which the plaintiff, despite establishing prior ownership, is unable to prove current ownership, while the property is in the possession of another person. This situation raises the question of whether proof of prior ownership is sufficient for an action for recovery of possession (*khalʿ-i yad* (خلع ید)), or whether the plaintiff must also establish current ownership. The significance of this issue stems from the fact that, on the one hand, Article 35 of the Civil Code recognizes possession as a presumption of ownership, while, on the other hand, prior ownership may also produce legal effects through the presumption of continuity (*istiṣḥāb* (استصحاب)) or other admissible forms of evidence. The apparent tension between these two legal foundations has given rise to disagreement among jurists, legal scholars, and the courts. Furthermore, differing views exist regarding the requirements for bringing an action for the removal of wrongful possession (*rafʿ-i taṣarrof-i ʿodvānī* (رفع تصرف عدوانی)), particularly with respect to the allocation of the burden of proof. Accordingly, this study aims to examine the jurisprudential and legal foundations of the conflict between prior ownership and current possession, clarify the significance of the means by which prior ownership is established, and propose an approach to allocating the burden of proof in actions for recovery of possession and removal of wrongful possession.

Research Methodology

This study employs a library-based research method and a descriptive-analytical approach. To this end, sources of Imami jurisprudence, applicable legislation, legal scholarship, and relevant academic articles were examined and analyzed. After identifying the existing scholarly positions, their underlying arguments were assessed in light of the rules governing the proof of claims, the presumption of possession (*amāra-yi yad* (اماره ید)), the presumption of continuity (*istiṣḥāb*), and the principles governing the burden of proof. In addition to describing and comparing these positions, the study critically evaluates prevailing views and examines the practical implications of each theoretical approach for actions for recovery of possession and removal of wrongful possession. The aim is to propose an approach consistent with jurisprudential foundations, legal principles, and the requirements of fair proceedings. Furthermore, the legal effects of the various forms of evidence establishing ownership—namely, documentary evidence, admission, witness testimony, and the judge's personal knowledge—are examined separately with regard to the allocation of the burden of proof and the resolution of the conflict between prior ownership and current possession.

Literature Review and Research Background

The conflict between prior ownership and current possession has long been a subject of controversy in Imami jurisprudential sources, and this disagreement has also extended to legal scholarship. In recent years, studies such as *The Foundations of the Action for the Removal of Wrongful Possession under Iranian Law (A Comparative Study of Imami Jurisprudence and French Law)* by Ali-Abbas Hayati and Hamed Hadi (2008/09), and *The Scope of Proof of Possession: An Analysis of Article 37 of the Iranian Civil Code* by Kazemi (2023/24), have examined various aspects of this issue. Nevertheless, the relationship between the means of establishing prior ownership and the allocation of the burden of proof has received comparatively little attention. The contribution of the present study lies in distinguishing the legal effects of the different forms of evidence used to establish prior ownership, examining the jurisprudential and legal foundations of actions for recovery of possession and removal of wrongful possession in conjunction with one another, and proposing a unified basis for allocating the burden of proof grounded in the principle that negative facts cannot be proved.

Findings

1. Assessment of Jurisprudential Approaches to the Conflict between Prior Ownership and Current Possession

An examination of Imami jurisprudential sources reveals two principal approaches to situations in which the claimant establishes prior ownership while the defendant is in current possession of the property. The first approach, relying on the presumption of continuity (*istiṣḥāb*), presumes that the claimant's prior ownership has continued and places the burden of proving a valid transfer of the property on the possessor. By contrast, the prevailing approach gives precedence to the presumption of possession and requires the plaintiff to establish current ownership. An analysis of these approaches indicates that the issue cannot be explained solely in terms of a conflict between the presumption of possession and *istiṣḥāb*; rather, the particular form of evidence through which prior ownership is established must also be taken into account.

The findings indicate that, where prior ownership is established by documentary evidence, no conflict arises between the evidence and the presumption, since the documentary evidence takes precedence over the presumption of possession. Furthermore, where prior ownership is established through an admission, witness testimony, or the judge's personal knowledge, requiring the plaintiff to prove that no transfer of the property has taken place is incompatible with the principles of fair procedure, given the impossibility of proving a negative fact. Accordingly, in these circumstances, the burden rests on the possessor to establish that the property was validly transferred to them.

2. Assessment of Legal Approaches and the Requirements for an Action for the Removal of Wrongful Possession

An examination of legal scholarship reveals that the disagreement found in jurisprudential sources also persists among legal scholars. Some maintain that, in view of the presumption of possession, current possession is sufficient to establish ownership and that proof of prior ownership alone is insufficient for a judgment ordering recovery of possession. Others argue that, once prior ownership has been established, the possessor must prove the lawful basis of their acquisition, since possession alone does not establish that the property was validly transferred by its former owner.

The analysis undertaken in this study suggests that the approach requiring the possessor to establish the transfer of the property is more consistent with the logic of evidentiary rules.

With regard to an action for the removal of wrongful possession, the findings demonstrate that proof of the plaintiff's prior possession and the defendant's subsequent possession is sufficient to bring the action. In light of the impossibility of proving a negative fact, the burden of establishing that the plaintiff consented to the possession or that a legal authorization for it existed rests with the possessor.

Discussion

This study demonstrates that the source of disagreement in actions for recovery of possession and removal of wrongful possession lies not merely in the apparent conflict between the presumption of possession and the presumption of continuity, but also in the manner in which the burden of proof is allocated. The contribution of this research lies in distinguishing the legal effects of the various forms of evidence establishing prior ownership and proposing a unified basis for allocating the burden of proof, founded on the principle that negative facts cannot be proved. This approach may contribute to the development of greater consistency in judicial proceedings concerning actions for recovery of possession and removal of wrongful possession.

Conclusion

This study examined the conflict between prior ownership and current possession in actions for recovery of possession and removal of wrongful possession. An assessment of jurisprudential and legal approaches revealed that the principal disagreement concerns the allocation of the burden of proof and the relationship between the presumption of possession and the presumption of continuity. Contrary to the prevailing view, which exempts the possessor from proving the basis of their acquisition by virtue of the presumption of possession, the findings of this study indicate that the outcome of such proceedings should be determined in light of the means through which prior ownership is established.

Accordingly, where prior ownership is established through documentary evidence, the documentary evidence takes precedence over the presumption of possession, and no

conflict arises between them. Similarly, where prior ownership is established through an admission, witness testimony, or the judge's personal knowledge, the possessor must prove that the property was validly transferred to them, since the plaintiff cannot be required to prove that the property was never transferred.

In an action for the removal of wrongful possession, establishing the plaintiff's prior possession and the defendant's subsequent possession is likewise sufficient to bring the action. The burden of proving the existence of the plaintiff's consent or a legal authorization for the possession rests with the possessor. Overall, the principal contribution of this study lies in distinguishing the legal effects of the various forms of evidence establishing prior ownership and proposing a unified foundation for the allocation of the burden of proof. This approach may help reduce existing disagreements and promote greater consistency in judicial practice.

Declarations

Author Contributions: Data collection, preparation of the research report, and data analysis: Hossein Bahrami.

Data Availability Statement*:* Not applicable.

Acknowledgements*:* The author has no acknowledgements to make.

Ethical Considerations: The authors complied with the principles of research ethics in conducting and publishing this study, and this has been confirmed by all of them.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors did not use artificial intelligence at any stage of the preparation of this article.

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۰۸۳۷-۲۷۸۳ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

تعارض مالکیت سابق با تصرف لاحق

حسین بهرامی[۱]

۱. استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه بزرگمهر قائنات، قائنات، ایران. رایانامه: h_bahrami@buqaen.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۹
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
تصرف،
خلع ید،
تصرف عدوانی،
مالکیت سابق،
استصحاب

چکیده

در فرضی که مالکیت پیشین مدعی در برابر مدعی‌علیه که در مال موضوع دعوا تصرف دارد، اثبات شود، مدعی می‌تواند دعوای خلع ید یا تصرف عدوانی طرح نماید. در خصوص دعوای خلع ید از دیرباز تشتت آرا بوده است. برخی مالکیت سابق و برخی ید را ارجح دانسته‌اند. اختلاف‌نظر یادشده در بین حقوق‌دانان نیز قابل مشاهده است. راهکار تحقیق پیش‌رو که به‌صورت توصیفی-تحلیلی و براساس روش کتابخانه‌ای نگاشته شده، بر این اصل استوار است که باید بسته به طریق اثبات، به تفکیک اظهارنظر نمود. یافته‌های پژوهش حاضر بر آن است که در فرض اثبات مالکیت سابق با سند رسمی، سند نسبت به زمان حاضر نیز دلیل بر مالکیت است. اگر اقرار به مالکیت سابق به همراه ادعای انتقال باشد، با توجه به انقلاب دعوا، متصرف باید انتقال را ثابت کند؛ اما اگر صرفاً به مالکیت سابق اقرار شده باشد، متصرف با عنایت به آنکه اثبات امر عدمی ممکن نیست، باید انتقال را اثبات نماید. اگر با شهادت یا علم قاضی اثبات امر شده باشد، نیز با توجه به‌دلیل اخیر وضعیت به همین منوال است. علاوه بر آنکه اساساً نمی‌توان از شاهد انتظار اثبات مالکیت مدعی در زمان کنونی را داشت. اگر متصرف دعوای رفع تصرف عدوانی را انتخاب نمود، برخلاف ظاهر ماده ۱۶۱ق.آ.د.م. اثبات سبق تصرف و لحوق تصرف خوانده کفایت می‌کند.

استناد: بهرامی، حسین. (۱۴۰۵). تعارض مالکیت سابق با تصرف لاحق. مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۲۰(۲)، صص. ۲۷-۵۰. https://doi.org/10.22034/fvh.2025.20947.2142

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسنده(گان).

مقدمه

یکی از چالش‌برانگیزترین دعاوی ناظر بر صورتی است که مدعی در فرض اختلاف با متصرف نمی‌تواند مالک کنونی خود را اثبات نماید؛ بلکه مالکیت گذشته خود را اثبات می‌نماید. این وضعیت، پرسش‌ها و ابهامات فراوانی را پدید می‌آورد. اگر مدعی در این حالت دعوای خلع ید طرح نماید، در خصوص لزوم اثبات مالکیت فعلی از جانب مدعی یا متصرف تشتت آراء وجود دارد. برخی سخن مالک سابق و برخی کلام متصرف را اولی دانسته‌اند. به عبارت دیگر طیفی اثبات مالکیت گذشته را دلیل بر مالکیت حاضر دانسته و دسته‌ای دیگر تصرف را دلیل بر مالکیت کنونی می‌دانند. در ادبیات حقوقی نیز تاکنون اختلاف‌نظر وجود دارد. این امر حاکی از ضرورت پرداختن به موضوع است؛ زیرا اگر یکی از اقول یادشده توانسته بود قوت قول خود را اثبات نماید، این بحث تا به امروز محل اختلاف باقی نمی‌ماند؛ همان‌طور که در زمان کنونی در خصوص صحت بیع معاطات به‌واسطهٔ عدم انشاء لفظی ایجاب و قبول اختلافی نیست.[۱]

مالک افزون بر طرح دعوای خلع ید، این اختیار را نیز دارد که دعوای رفع تصرف عدوانی را مطرح نماید؛ بااین‌حال، در مورد شرایط و چگونگی اقامه این دعوا نیز میان حقوق‌دانان اختلاف‌نظر وجود دارد. در خصوص پیشینه تحقیق، شایان توجه است که موضوع مورد بحث در کتب فقهی و برخی از آثار حقوق مدنی و آیین دادرسی مدنی مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین، اندک مقالاتی نیز در این زمینه به رشته تحریر درآمده است؛ از جمله می‌توان به مقاله‌ای با عنوان مبانی دعوای رفع تصرف عدوانی در حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در فقه امامیه و حقوق فرانسه) نوشته حیاتی علی‌عباس و حامد هادی (۱۳۸۷) و نیز پژوهشی تحت عنوان قلمروی اثبات ید: تحلیل مادهٔ ۳۷ قانون مدنی ایران اثر کاظمی (۱۴۰۲) اشاره کرد. آنچه این نوشتار را از سایر آثار پیشین متمایز می‌سازد، نقد جامع آن‌ها و ارائه دیدگاهی نوین و بدیع در این حوزه است. امری که از رهگذر ژرف‌اندیشی در خصوص چگونگی اثبات مالکیت گذشته و بررسی قابلیت اثبات آن امر در زمان حال محقق شده است. حال‌آنکه موضوع بحث در آثار گذشته، از این منظر مورد واکاوی قرار نگرفته بود.

این پژوهش با هدف تشخیص و تبیین ارجحیت ادعای مالک پیشین یا متصرف در دعاوی خلع ید و تصرف عدوانی نگاشته شده است و به بررسی مبانی فقهی و حقوقی این موضوع می‌پردازد. همچنین رویکردهای مختلف را در خصوص موضوع بحث، مورد تحلیل قرار می‌دهد. با توجه به اختلاف‌نظرهای موجود، این نوشتار در پی ارائه راهکاری است که بتواند به ایجاد وحدت رویه در این زمینه کمک کند. پژوهش حاضر که به روش کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی صورت پذیرفته، شامل پرسش‌هایی به شرح ذیل است:

۱- در دعوای خلع ید، اثبات تصرف و یا مالکیت سابق جهت استرداد مال کفایت می‌کند؟

۲- اثبات مالکیت سابق بسته به آنکه از رهگذر کدام یک از دلایل اثبات دعوی صورت پذیرفته باشد، در پاسخ به پرسش فوق مؤثر است؟

۳- شرایط دعوای رفع تصرف عدوانی چیست؟

---

۱. ماده ۱۹۳ ق.م. مقرر می‌دارد: «انشاء معامله ممکن است به وسیله عملی که مبین قصد و رضا باشد مثل قبض و اقباض حاصل گردد مگر در مواردی که قانون استثناء کرده باشد».

برای نیل به مقصود در گام نخست به بررسی دعوای خلع ید پرداخته و موضوع از منظر فقهی و حقوقی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت و آراء مختلف و دلایل آن‌ها ارزیابی خواهد شد و درنهایت، نظر برگزیده و چرایی موجه بودن آن بیان خواهد شد. سپس به دعوای رفع تصرف عدوانی خواهیم پرداخت و تفاوت آن با دعوای خلع ید و شرایط آن واکاوی خواهد شد.

خلع ید

«خلع» در لغت به‌معنای بیرون کردن (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج. ۳، ص. ۱۸۲۶) و «ید» به‌معنای سلطه و اقتدار عرفی شخص بر مال است، به‌نحوی که صاحب ید توانایی انجام هرگونه تصرف در آن را دارا باشد (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۲۷)؛ لذا دعوای خلع ید به‌معنای درخواست رفع تصرف از جانب متصرف است که به شرح آتی بررسی خواهد شد.

بررسی فقهی

درصورتی‌که در فرض اختلاف بین متصرف و مدعی مالکیت، غیر متصرف مالکیت سابق خود را اثبات نماید، تعارض بین دو دلیل محقق نشده است؛ زیرا آنچه که مدعی اثبات نموده، مالکیت سابق بوده و ممکن است به طریقی مشروع ملک به متصرف منتقل شده باشد. البته اگر مالکیت سابق مدعی، استصحاب شود، تعارض دو دلیل محقق خواهد شد. در فقه در خصوص ما نحن فیه تشتت آراء وجود دارد که به شرح آتی به آن پرداخته خواهد شد. شایان ذکر است که اختلاف‌نظر در این خصوص به اندازه‌ای گسترده است که شیخ طوسی در این زمینه دو نظر کاملاً متضاد ارائه کرده است[1] (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۴، صص. ۱۰۰ـ۱۰۱؛ نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۷، ص. ۴۱۳؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج. ۱۰، ص. ۲۶۱).

۱. مقدم بودن استصحاب بر اماره ید

برخی شهادت شاهد بر مالکیت گذشته یا بر ید سابق را دلیل بر مالکیت در زمان حاضر دانسته و تصرف کنونی را دلیل بر مالکیت نمی‌دانند (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۴، صص. ۱۰۳ـ۱۰۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج. ۳،

---

۱. شیخ در مبسوط آورده است: «إذا ادعی دارا فی ید رجل فقال: هذه الدار التی فی یدیک لی و ملکی فأنکر المدعی علیه. فأقام المدعی البینة أنها کانت فی یدیه أمس أو منذ سنة سواء، فهل یسمع هذه البینة أم لا؟ قال قوم هی غیر مسموعة، و قال آخرون مسموعة و یقضی للمدعی، و لا فصل بین أن تشهد البینة له بالملک أمس، و بین أن تشهد له بالید أمس، و الصحیح عندنا أن هذه الدعوی غیر مسموعة» (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۲۶۹) و در خلاف هم عبارت ایشان چنین است: «إذا ادعی دارا فی ید رجل، فقال: هذه الدار التی هی فی یدیک لی و ملکی، فأنکر المدعی علیه، فأقام المدعی البینة أنها کانت فی یده أمس أو منذ سنة، لم تسمع هذه البینة» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۳۳۹). در حقیقت در عبارات فوق اماره ید بر استصحاب مقدم شده؛ اما در عبارات ذیل استصحاب ترجیح داده شده است:
الف- در مبسوط آمده است: «إذا ادعی زید عبدا فی ید رجل فأنکر المدعی علیه، فأقام زید البینةأن هذا العبد کان فی یدیه بالأمس، أو کان ملکا له بالأمس، فهل یقضی له بهذه البینة أم لا؟ قال قوم لا یقضی بها و قال قوم یقضی بها و هو الأقوی» (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۸، ص. ۳۰۳)؛
ب- همچنین در خلاف نیز بیان شده است: «إذا ادعی زید عبدا فی ید رجل، فأنکر المدعی علیه، فأقام زید البینة أن هذا العبد کان فی یدیه بالأمس، أو کان ملکا له بالأمس، حکمنا بهذه البینة» (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۳۴۷).

ص. ۴۹۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۴، ص. ۱۰۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج. ۱۰، ص. ۲۶۱). در خصوص علت حکم فوق، دلایل ذیل ذکر شده:

الف- اگر تصرف کنونی دلیل بر مالکیت باشد؛ مالکیت و ید قبلی به انضمام استصحاب به طریق اولی دلیل بر مالکیت است؛ زیرا هر دو بر مالکیت کنونی دلالت دارند؛ اما ید و مالکیت سابق به‌صورت اختصاصی بر مالکیت سابق دلالت دارند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۴، ص. ۱۰۱)؛

ب- اثبات مالکیت و ید قبلی هنگامی‌که به استصحاب ضمیمه شود، سبب تطابق بین شهادت و ادّعا می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۱۴، ص. ۱۰۱).

در ردّ دلایل فوق می‌توان گفت:

الف- دلالت اختصاصی مالکیت و ید پیشین بر مالکیت سابق، دلیل مناسبی که سبب ترجیح باشد، نیست؛

ب- دلالت مالکیت سابق بر مالکیت کنونی و تطابق بین ادعا و بیّنه، منوط به‌ضمیمهٔ شدن استصحاب بر دلیل مالکیت پیشین است که با توجه به اماره ید نباید به اصل نامبرده استناد شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۴۶).

۲. مقدم بودن اماره ید بر استصحاب

قول مشهور بر آن است که اماره ید بر استصحاب مقدم هست (نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۷، ص. ۴۱۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۴۵۵؛ بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج. ۳، صص. ۳۵۰ـ۳۵۱؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۴۵؛ نائینی، بی‌تا، ج. ۴، صص. ۶۱۰ـ۶۱۱؛ امام خمینی، بی‌تا، ج. ۲، صص. ۴۳۲ـ۴۳۳؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۴۳). در توجیه این نظر آورده شده است:

۱- ید ظهور در مالکیت دارد و اماره بر آن است و استصحاب حکم ید یا مالکیت سابق که اصل عملی بوده با ید فعلی که اماره است، توان معارضه ندارد (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۱۴۵)؛

۲- اگر در فرض تعارض اماره ید با استصحاب، اصل نامبرده مقدم شود، اساساً غیر از موردی نادر، محلی برای جریان اماره ید باقی نمی‌ماند (بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج. ۳، ص. ۳۵۱؛ نائینی، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۴۵۶)؛ زیرا تصرف و مالکیت فعلی افراد معمولاً پیشینه‌ای از عدم مالکیت دارد و اگر اصل استصحاب را اعمال کنیم، باید در اعتبار تصرف فعلی شک کنیم و آن را به وضعیت سابق و عدم مالکیت ملحق بدانیم. حال‌آنکه شارع تصرف فعلی را معتبر می‌داند و عدم اعتبار آن را باعث هرج‌ومرج می‌داند[1] (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، صص. ۳۵ـ۳۶).

۳- ادعای آنکه اعتبار اماره ید مشروط به عدم استصحاب برخلاف آن است؛ با توجه به عموم ادله اماره یادشده، ردّ می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، صص. ۱۴۵ـ۱۴۶)؛

---

۱. یکی از مستندات روایی قاعده ید، حدیثی است که مردی از حضرت صادق (ع) پرسید: آیا می‌توانم شهادت دهم که چیزی که در دست کسی است، مال اوست؟ امام (ع) فرمودند: آری. مرد گفت: من فقط به وجود مال در دست او شهادت می‌دهم، نه به مالکیتش، زیرا ممکن است مال دیگری باشد. امام (ع) با استدلالی حکیمانه فرمودند: اگر چنین شهادتی جایز نباشد، نظام بازار مسلمانان از هم می‌پاشد (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۷، صص. ۲۹۲ـ۲۹۳).

۴- مدعی، مالکیت زمان حال را ادعا می‌کند؛ امّا شاهد، مالکیت زمان گذشته را شهادت می‌دهد؛ پس بین ادعا و شهادت انطباق وجود ندارد (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۳۴۰)؛

۵- داشتن تصرف بر مال دال بر زوال مالکیت سابق است (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۶، ص. ۳۴۰)؛

البته قول مشهور بر آن است که در صورت اقرار متصرف بر مالکیت سابق طرف مقابل، دیگر اماره تصرف دلیل بر مالکیت او نبوده و باید دلیل دیگری اقامه شود؛ زیرا انقلاب دعوا محقق گردیده و مدعی، منکر و منکر، مدعی شده است. درواقع این حکم اثر خود اقرار است؛ لذا در صورت اثبات مالکیت سابق از طریق شهادت یا علم قاضی، انقلاب دعوا[1] محقق نمی‌شود (نائینی، بی‌تا، ج. ۴، صص. ۶۱۱ و ۶۱۳؛ نائینی، ۱۴۱۰، ج. ۲، صص. ۴۵۹ـ۴۶۰؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، صص. ۴۲ـ۴۳).

برخی آورده‌اند اقرار به مالکیت سابق سبب انقلاب دعوی نخواهد شد؛ زیرا مالکیت، ادعا شده و ید دلالت بر آن دارد. به عبارت دیگر ادعای بدون دلیل نیست؛ بلکه از رهگذر اماره ید ثابت شده است؛ اما اگر بیع و انتقال ادعا شود، انقلاب دعوی صورت می‌پذیرد (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج. ۲، صص. ۱۴۷ـ۱۴۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۱۴۸). ممکن است اشکال شود که مدعی مالکیت، مدعی انتقال هم است؛ زیرا بدون انتقال مال به دارایی او وارد نمی‌شد (نائینی، بی‌تا، ج. ۴، صص. ۶۱۲ و ۶۱۳)؛ اما برخلاف آنچه که آورده‌اند (کاظمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۱) لازمه عقلی ادعای متصرف، انتقال مال نیست؛ زیرا هرچند در اکثر موارد مالکیت از رهگذر عقود و قراردادها حاصل می‌شود؛ ولی اسباب دیگری نیز برای ایجاد مالکیت وجود دارد؛ به‌عنوان نمونه ممکن است مالکی اعراض نموده باشد و متصرف آن را تملک کرده باشد.

بررسی حقوقی

در بین حقوق‌دانان نیز مانند فقها اختلاف‌نظر وجود دارد. برخی از حقوق‌دانان نیز دارای دو نظر مغایر هستند. در فرض اختلاف در مالکیت در جایی سخن مالک سابق (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶۰) و در مقامی دیگر کلام متصرف را (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲الف، ص. ۴۱) ارجح دانسته‌اند.[2] در ادامه پس از ذکر نظرات مختلف، نظر منتخب ارائه خواهد شد:

۱. مقدم بودن ادعای متصرف بر ادعای مالک سابق

اکثر شارحان قانون مدنی در فرض اثبات مالکیت سابق، اماره تصرف را حاکم بر استصحاب دانسته‌اند[3] (امامی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۵۴؛ شهیدی، ۱۳۸۳، ص. ۷۰؛ پارساپور، ۱۳۸۰، ص. ۶۱؛ نهرینی، ۱۳۸۳، صص. ۲۱۶ـ۲۱۷؛

---

۱. اگر در اثناء رسیدگی خوانده مدعی امری گردد، دعوی منقلب شده و مدعی‌علیه، خواهان و مدعی خوانده می‌گردد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج. ۱، ص. ۶۹۳).

۲. در حقوق اموال بر این نظر هستند که اگر: «دعوایی در مالکیت مالی وجود دارد و ادله اثبات دعوا (اقرار و غیره) دلالت دارد که آن مال، تعلق به مدعی آن مال (نه متصرف آن) داشته است. در اینجا مطابق صریح ماده ۳۷ ق.م. و ماده ۱۲۵۷ قانون مدنی باید متصرف که مدعی تملک آن است دلیل بدهد» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶۰)؛ اما در مجموعه محشای قانون مدنی آورده‌اند: «مدعی مالکیت مورد تصرف اگر دلیل بر مالکیت سابق بدهد کافی نیست، اماره تصرف، حاکم بر استصحاب مالکیت سابقه است» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲الف، ص. ۴۱).

۳. البته برخی از این طیف با وجود پذیرش حکم مقنن، اشکالاتی را بر آن وارد می‌دانند:

حیاتی و هادی، ۱۳۸۷، ص. ۲۶۰؛ کاظمی، ۱۴۰۲، ص. ۱۴۱). علاوه بر آنچه در خصوص دلایل قول مشهور مبنی بر تقدم اماره ید بر استصحاب اشاره شد، برخی آورده‌اند: مقنن در راستای پذیرش و انعکاس رویهٔ عرف که در نقل‌وانتقالات خود همواره در پی تحصیل دلیل نبوده و با اعتماد مال را از متصرف آن خریداری می‌کند و در مالکیت متصرف تردید نمی‌کند، اماره تصرف را بنیان نهاده است. این قاعده دو هدف عمده را دنبال می‌کند: نخست آنکه متصرف را از اثبات نقل‌وانتقالی که موجب تملک شده است، معاف می‌سازد؛ دوم آنکه او را در طرح دعاوی مالکیت، از ارائهٔ دلیل اثباتی بی‌نیاز می‌کند (نهرینی، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۸).

دلیل فوق نمی‌تواند قانع‌کننده باشد. صحیح است که یکی از دلایل و مبانی قاعده ید، بنای عقلاء[1] است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۱۴۰؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۶، صص. ۳۵۹ـ۳۶۰؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج. ۱، ص. ۲۸۲؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۳۰)؛ اما از عرف تنها می‌توان استفاده نمود که ید دلالت بر مالکیت دارد و در خصوص فرض تعارض مالکیت سابق با ید فعلی ساکت است؛ بر همین اساس دلایل مشهور هم بر محوریت تقدم اماره بر اصل و مانند آن است. علاوه بر آنکه برخی براساس نظر عرف همچنان‌که خواهد آمد، ید را در موضوع مورد بحث حاضر فاقد دلالت بر مالکیت دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، صص. ۱۹۰ـ۱۹۱). امر یادشده حاکی از آن است که برداشت از قضاوت عرف متفاوت است.

۲. مقدم بودن ادعای مالک سابق بر ادعای متصرف

برخی از شارحان قانون مدنی بر این باور هستند در هر حالتی که مالکیت سابق اثبات شد، متصرف باید انتقال مالکیت از مالک سابق به خود را اثبات کند (کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، ص. ۱۹۱؛ صفایی، ۱۳۸۸، صص. ۲۰۸ـ۲۰۹). در راستای تقدم قول مالک سابق بر ادعای متصرف دلایل ذیل را طرح نموده‌اند:

الف) بعضی بر این باور هستند که بین اقرار متصرف به مالکیت پیشین مدعی و مالکیت کنونی مُقر تعارضی وجود ندارد؛ لذا در فرض ماده ۳۷ ق.م. نیز همچنان مدعی باید مالکیت خود را اثبات می‌نمود (امامی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۵۴). درواقع وقتی منکر، به مالکیت سابق مدعی اقرار و انتقال به خود را ادعا می‌کند؛ اگرچه سخن او خلاف استصحاب است؛ اما مال در تصرف او می‌باشد و اماره ید به‌نفع او و استصحاب به ضرر او خواهد بود؛ پس تعارض بین اماره و اصل است که باید اماره مقدم باشد. درواقع اگرچه او ادعا می‌کند که مال، به او منتقل شده است؛ اما در تصرف بودن مال، دلیل بر انتقال به او می‌باشد. اگر مال به او منتقل نشده بود؛ پس چگونه مال در تصرف او می‌باشد؟ بنابراین انقلاب دعوا (عوض شدن جای مدعی و منکر) محقق نمی‌شود.

ب) برخی دیگر اساساً در فرض اثبات مالکیت سابق یا ید سابق اماره ید را براساس قضاوت عرف بی‌اعتبار می‌دانند (شهیدی، ۱۳۸۳، صص. ۶۹ـ۷۰).

دو اشکال فوق به تفصیل در ردّ نظریه‌ای که در ماده ۳۷ ق.م. اقرار را از باب مثال می‌داند، پاسخ داده خواهد شد. در ماده مذکور آمده است: «اگر متصرف فعلی اقرار کند که ملک سابقاً مال مدعی او بوده است در این صورت مشارالیه نمی‌تواند برای رد ادعای مالکیت شخص مزبور به تصرف خود استناد کند مگر اینکه ثابت نماید که ملک به ناقل صحیح به او منتقل شده است».

۱. بناء عقلاء شاخه‌ای از عرف است که مورد پذیرش عقل است و عادات نابخردانه را شامل نمی‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲ب، ص. ۱۱۴؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۸۸۳).

۱- مواد[۱] ۹۷ و ۱۲۴[۲] ق.م. دلالت بر ادعای فوق دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، ص. ۱۹۱)؛

در خصوص ماده ۱۲۴ برخی به این نکته اشاره کرده‌اند که ماده یادشده بر سقوط اماره تصرف در برابر یک مدعی که سبق تصرفش اثبات شده است، دلالتی ندارد؛ زیرا وضعیت حقوقی تصرف صاحب سرتیر از جهت امانی، یا عدوانی بودن و... مشخص نیست؛ لذا اماره بر دارا بودن حق هست (شهیدی، ۱۳۸۳، ص. ۷۱). تفاوت حالت موضوع بحث در مواد یادشده با ما نحن فیه، صحیح است؛ زیرا در مواد فوق تصرف گذشته که تا زمان حاضر ادامه دارد اماره بر وجود حق است؛ اما موضوع بحث تعارض تصرف یا مالکیت «سابق» با تصرف «حاضر» است. درواقع در مواد ۹۷ و ۱۲۴ ق.م. تصرف کنونی دالّ بر دارا بودن حق است نه آنکه تصرف سابق بر تصرف فعلی ارجحیت داشته باشد.

۲- مادهٔ ۳۷ ق.م. یک حکم استثنایی نیست و ذکر اقرار به‌عنوان مثال است و خصوصیتی ندارد که حکم مختص به آن باشد؛ لذا اقرار متصرف به مالکیت سابق مدعی، مانند اثبات مالکیت سابق به طریقی مانند شهادت هست (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، ص. ۱۹۱؛ صفایی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۹). در حقیقت اگر پذیرفته شود که مال بدون سبب به دارایی دیگری وارد نمی‌شود و تصرف دلیل بر انتقال نیست؛ پس در فرض اثبات مالکیت سابق با دلیلی غیر از اقرار نیز متصرف باید انتقال را اثبات نماید و درصورتی‌که تصرف دلیل بر انتقال باشد، در فرض اقرار متصرف به مالکیت سابق نیز لزومی به اثبات انتقال نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، ص. ۱۹۲).

در راستای ردّ دلیل فوق شایان ذکر است:

الف- با توجه به پیشینه فقهی موضوع و عدم ذکر سایر ادله اثبات دعوا، در ماده فوق، «اقرار» خصوصیت داشته باشد و مقنن در ماده فوق براساس استدلال مشهور مبنی بر انقلاب دعوا که سابقاً به آن پرداخته شد، حکم وضع نموده است؛

ب- دلیل مشهور از جهت اثبات امر و براساس انقلاب دعوا بوده و دلیل فوق از حیث ثبوت حق و ملازمه بین تصرف و انتقال هست؛[۳] لذا بین دو امر یادشده تناسب وجود ندارد. درواقع برای ردّ نظر مشهور باید علتی غیر از انقلاب دعوی که در خصوص سایر ادلّه اثبات دعوا هم صادق باشد، ذکر می‌شد که انجام نشده است. امری که در نظر منتخب مورد توجه قرار گرفته است. در هر صورت استدلال مشهور از دو قسمت تشکیل شده است:

اول- دلالت تصرف بر مالکیت: از منظر ثبوتی، مالکیت پیشین مدعی و مالکیت فعلی متصرف با یکدیگر تعارض و تناقضی ندارند (به‌عنوان نمونه مالکیت شخصی در سال گذشته مغایرت با مالکیت شخص دیگر در زمان

---

۱. «هرگاه کسی از قدیم در خانه یا ملک دیگری مجرای آب به ملک خود یا حق مرور داشته صاحب خانه یا ملک نمی‌تواند مانع آب بردن یا عبور او از ملک خود شود و همچنین است سایر حقوق از قبیل حق داشتن در و شبکه و ناودان و حق شرب و غیره».

۲. «اگر از قدیم سر تیر عمارتی روی دیوار مختصی همسایه بوده و سابقه این تصرف معلوم نباشد باید بحال سابق باقی بماند و اگر بسبب خرابی عمارت و نحو آن سرتیر برداشته شود صاحب عمارت می‌تواند آنرا تجدید کند و همسایه حق ممانعت ندارد مگر اینکه ثابت نماید وضعیت سابق بصرف اجازه او ایجاد شده بوده است».

۳. به‌عنوان نمونه «قصد» تحقق یک قرارداد، امری ثبوتی است؛ زیرا وقوع عقد وابسته به آن هست (بند ۱ م. ۱۹۰قم.)؛ اما وجود سند جهت اثبات آن در نزد محکمه، امری اثباتی هست؛ چراکه سند دلیل اثبات هست (م. ۱۲۸۴قم.).

حال ندارد)؛ زیرا مالکیت دو نفر بر یک شیء در دو زمان مختلف امری ممکن و قابل تصور است (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۴۲)؛ لذا در فرضی که مالکیت گذشته اثبات شود، تصرف همچنان دلالت بر مالکیت دارد؛

دوم- عدم دلالت تصرف بر انتقال: از منظر اثباتی با توجه به اینکه امارهٔ ید براساس سیره عقلا معتبر است، باید به عرف عقلا مراجعه شود؛ آن‌ها تصرف را تنها دلیلی بر مالکیت می‌دانند و نه دلیلی بر انتقال صحیح مال از مالک پیشین به مالک فعلی؛ بنابراین، اگر بخواهیم با وجود اقرار متصرف به مالکیت پیشین مدعی، اماره تصرف ذوالید را قاطع و مؤثر بدانیم، درواقع از این اماره دو انتظار داریم: ۱) اثبات مالکیت متصرف؛ ۲) اثبات انتقال مال از طریق ناقل صحیح از مالک سابق به ذوالید فعلی که این انتظار دوم از نظر عقلا صحیح و معتبر نیست (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، صص. ۴۲ـ۴۳)؛

۳- با توجه به آنکه متصرف مدعی انتقال مال به خود است، باید انتقال را اثبات کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰، ص. ۱۶۰).

پیشتر به این نکته اشاره شد که مالکیت متصرف ملازمه عقلی با انتقال ندارد؛ لذا ردّ ادعای مالک سابق از جانب متصرف، دلالت بر ادعای انتقال ندارد.

۴- اماره ید اختصاص به فرضی دارد که سابقه مالکیت روشن نباشد؛ در غیر این صورت اوضاع و احوالی به سود متصرف موجود نیست (کاتوزیان، ۱۳۸۳الف، صص. ۱۹۰ـ۱۹۱). درواقع در فرضی که مالکیت سابق اثبات شود، دیگر تصرف در نظر اهل عرف بر مالکیت متصرف دلالتی ندارد؛ ازاین‌رو تعارضی بین اماره و اصل نیست و تنها استصحاب وجود دارد؛

نظر فوق خالی از اشکال نیست؛ زیرا:

الف- عرف را می‌توان قاعده‌ای دانست که به‌تدریج و به‌صورت خودجوش، میان عموم مردم یا گروهی خاص از آنان به‌عنوان قاعده‌ای الزام‌آور مرسوم شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۸). در خصوص قاعده ید عرف عام باید ملاک قرار گیرد؛ زیرا واقع‌نمایی آن مربوط به صنف خاصی نیست. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که بر چه مبنایی می‌توان اثبات کرد که از منظر عرف، درصورتی‌که مالکیت سابق محرز گردد، تصرف، جایگاه خود را به‌عنوان اماره از دست می‌دهد؟ دلیلی از جانب قائل به قول فوق اقامه نشده است. به نظر می‌رسد که قاعده عرفی باید از چنان شفافیت و وضوحی برخوردار باشد که نیاز به استدلال و اثبات از سوی گوینده نداشته باشد؛ چراکه مخاطب نیز به اندازه گوینده، اهل عرف است. اگر مطالبه استدلال شد؛ پس این امر عرفی نیست. شاید عدم وضوح حکم عرف به این امر مربوط باشد که عرف واحدی وجود ندارد؛ به‌عنوان نمونه ممکن است در یک جامعه روستایی؛ با توجه به آنکه اشخاص به یکدیگر اعتماد بیشتری دارند، به اثبات معامله در مقایسه با یک جامعه شهری توجه کمتری داشته باشند؛ لذا تصرف کنونی دلالت بیشتری بر مالکیت در یک جامعه روستایی دارد و اثبات مالکیت گذشته نتواند ظهور تصرف در مالکیت فعلی را از بین ببرد. همچنین مدت

تصرف ید لاحق نیز در قضاوت عرف مؤثر است؛ به‌عنوان نمونه اگر مدت تصرفِ متصرف پنجاه سال باشد و مدعی، مالکیت پنجاه سال پیش خود را اثبات کند، بازه زمانی یادشده در قضاوت عرف بی‌تأثیر نیست؛[۱]

ب- همان‌طور که پیشتر اشاره شد یکی از دلایل حجیت قاعده ید بنای عقلاء است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۱۴۰؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۱۶، صص. ۳۵۹ـ۳۶۰؛ مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج. ۱، ص. ۲۸۲؛ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۳۰). حال اگر تصرف با اثبات مالکیت سابق، از منظر عرف در برابر مالک پیشین دلالتی بر مالکیت متصرف نداشت، این امر از نظر سایر صاحب‌نظران نیز پنهان نمی‌ماند و تشتّت آرائی وجود نداشت؛

ج- برخی از قائلان به قول تقدم مالکیت سابق بر ید حاضر، در فرض تعارض تصرف سابق با ید فعلی، با این استدلال که در تعارض دو اماره یکی بر گذشته و دیگری بر وضع کنونی دلالت دارد، ید حاضر را مقدم دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۸۳ب، ص. ۴۹). حال اگر از نظر عرف با روشن شدن وضع گذشته ید فعلی دیگر دلالتی بر مالکیت نداشته باشد، ید سابق باید مقدم باشد.

۳. نظر منتخب

در مقام ذکر نظر برگزیده شایان ذکر است که طریق اثبات مالکیت سابق منشأ اثر بوده؛ لذا به تفکیک اظهارنظر می‌شود:

۳ـ۱. سند

برخلاف آنچه آورده‌اند (صفایی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۹)، در فرضی که مالکیت با سند ثابت شده است، از مانحن فیه خروج موضوعی دارد و تعارض اثبات مالکیت سابق با اماره نیست؛ زیرا اساساً سند بازه زمانی ندارد و نسبت به زمان حاضر نیز دلیل بر مالکیت است. روشن است که در تعارض بین دلیل و اماره؛ با عنایت بر آنکه دلیل موجب ایجاد یقین و علم به واقع بوده و اماره سبب ظن و گمان به واقع هست، دلیل حاکم است؛[۲] ازاین‌رو در ماده ۲۲ قانون ثبت اسناد و املاک آمده است: «همین که ملکی مطابق قانون در دفتر املاک به ثبت رسید، دولت فقط کسی را که ملک به اسم او ثبت شده... مالک خواهد شناخت».

ممکن است اشکال شود که در ماده ۱۶۲ قانون آ.د.م. آمده است: «در دعاوی تصرف عدوانی ... ابراز سند مالکیت دلیل بر سبق تصرف و استفاده از حق می‌باشد...»؛ لذا سند دلالتی بر مالکیت حال ندارد. در پاسخ به این اشکال، به اختصار می‌توان بیان داشت که دعوای خلع ید با دعوای تصرف عدوانی متفاوت است و در ادامه به تفصیل به بررسی این موضوع خواهیم پرداخت.

---

۱. یکی از شعب دیوان عالی کشور در دعوای خلع ید که مدعی، مالکیت سابق خود را اثبات نموده بود، چنین آورده است: «مالکیت بیش از پنجاه سال قبل توان معارضه با تصرفات پنجاه سال بعد به‌عنوان وقف را ندارد» (شعبه ۱۸، ۱۳۹۴، ۹۱۰۹۹۸۱۹۹۰۱۰۰۶۸۹)، روشن است که این امر ریشه در کشف حکم عرف دارد؛ زیرا مقنن مدت تصرف را مبنای حکم قرار نداده است. شایان ذکر است که دادنامه مذکور، حکم صادر شده از شعب بدوی و تجدیدنظر که به‌نفع خواهان صادر شده بود را نقض نموده است. امر یادشده بر اختلاف‌نظر در خصوص موضوع بحث که پیشتر به آن اشاره شده بود، گواه است.

۲. بر همین اساس در ماده ۱۳۲۳قم. آمده است: «امارات قانونی ... معتبر است مگر آنکه دلیل برخلاف آن موجود باشد».

۳ـ۲. اقرار

براساس ماده ۳۷ ق.م. همان‌طور که سابقاً اشاره شد درصورتی‌که متصرف فعلی اقرار نماید که ملک سابقاً در مالکیت مدعی بوده است، نمی‌تواند به استناد تصرف خویش، ادعای مالکیت شخص مزبور را رد نماید، مگر آنکه ثابت کند ملک مذکور به او منتقل شده است؛ لذا اختلاف‌نظری در خصوص لزوم اثبات انتقال از جانب متصرف وجود ندارد؛ اما همان‌طور که سابقاً اشاره شد اقرار می‌تواند دو حالت داشته باشد:

۱- علاوه بر اقرار به مالکیت سابق مدعی، ادعای انتقال از مدعی به متصرف نیز صورت پذیرفته باشد؛

۲- صرفاً به مالکیت سابق مدعی اقرار شود.

در فرض اول پذیرش انقلاب دعوا موجه است؛ اما نسبت به حالت دوم همان‌طور که گذشت، جای مدعی و منکر عوض نمی‌شود. البته همچنان باید متصرف تحقق انتقال را اثبات نماید. امر یادشده به‌علت تقدم استصحاب بر اماره نیست؛ بلکه به‌جهت آن است که اثبات امر عدمی ممکن نیست و شارع تکلیف «ما لا یطاق» از مکلّف انتظار ندارد. درواقع امر وجودی را با دلیل می‌توان اثبات کرد. شخصی که به مالکیت سابق او اقرار شده است، نمی‌تواند عدم انتقال ملک از خود به متصرف را اثبات کند؛ اما متصرف می‌تواند به‌واسطهٔ وقوع معامله که یک امر وجودی و قابل اثبات است، دلیلی بر مالکیت خود اقامه کند.

ممکن است اشکالات ذیل طرح شود:

۱- بعضاً یک امر عدمی را به‌واسطهٔ یک امر وجودی می‌توان اثبات نمود؛ به‌عنوان نمونه از رهگذر اثبات غصب می‌توان عدم انتقال را اثبات نمود.

پاسخ آن است که غصب تصرف مال غیر به نحو عدوان است. یک عنصر مادی و یک عنصر حقوقی دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۴، صص. ۱۹۷ـ۱۹۸). رکن مادی که تصرف در مال است، احتیاجی به اثبات ندارد؛ زیرا محل اختلاف نیست؛ اما رکن حقوقی که عدم رضایت مالک یا اذن قانون‌گذار است، امری عدمی بوده و قابل اثبات نیست.

البته در فرضی که متصرف در حکم غاصب است،[۱] مالک می‌تواند با اثبات سابقه ید مبنی بر امانت بودن مال در دست متصرف، مالکیت خود را اثبات نماید؛ اما همان‌طور که آورده‌اند، این حالت مصداق تعارض اماره ید با استصحاب نیست؛ بلکه به‌جهت روشن بودن سابقه ید، اساساً تصرف ظهور در مالکیت ندارد (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۰، ص. ۴۵۶؛ بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج. ۳، صص. ۳۳۰ـ۳۳۱؛ نائینی، بی‌تا، ج. ۴، صص. ۶۰۴ـ۶۰۵؛ امام خمینی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۴۳۳).

۲- در فرض اثبات مالکیت سابق پیشتر اشاره شد که تصرف همچنان دلالت بر مالکیت دارد؛ بنابراین متصرف نباید انتقال را اثبات نماید.

در پاسخ به ایراد فوق شایان ذکر است که از مالک سابق نمی‌توان دلیل بر انتقال را مطالبه کرد؛ زیرا مدعی عدم تحقق آن است و از او نمی‌توان انتظار داشت که برخلاف ادعای خود دلیل اقامه کند؛ لذا سه انتخاب وجود دارد:

---

۱. حسب ماده ۳۰۸قم. «... اثبات ید بر مال غیر بدون مجوز هم در حکم غصب است»؛ لذا اگر شروع استیلاء به اذن مالک بوده؛ ولی ادامه آن بدون مجوز باشد، در حکم غصب خواهد بود (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ج. ۲، ص. ۲۱۳).

الف- یا نباید به دعوا رسیدگی نمود که شایسته دستگاه قضا نیست و حسب ماده ۳ ق.آ.د.م. قاضی مکلف به رسیدگی است؛[۱]

ب- یا اینکه دعوای شخصی که مالکیت سابق او اثبات شده است را ردّ نمود و حکم به بی‌حقی صادر نمود. در این حالت مستند رای، اثبات ننمودن «عدم انتقال» است که طبیعتاً قابل اثبات نیست؛ لذا آن حکم نمی‌تواند عادلانه باشد و با آیه شریفه «إِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» (نساء: ۵۸) مغایرت خواهد داشت؛

ج- یا اینکه از متصرف باید دلیل بر انتقال را مطالبه نمود؛

راه حل اخیر با توجه به لزوم دادرسی عادلانه، بهترین انتخاب می‌تواند باشد.

۳ـ۳. شهادت یا علم قاضی

در فرض اثبات مالکیت سابق به‌واسطهٔ شهادت یا علم قاضی نیز متصرف باید دلیلی بر انتقال اقامه کند. نسبت به هر دو دلیل نامبرده آنچه در اقرار در خصوص عدم امکان اثبات امر عدمی گذشت، صادق است. البته اگر طریق اثبات مالکیت سابق بینه باشد، می‌توان این امر را نیز ذکر کرد که از شاهد نمی‌توان انتظار داشت بر مالکیت کنونی مدعی گواهی دهد؛ چراکه مالکیت قابل نقل و انتقال است و شاهد در تمام لحظات با مالک نیست که از نقل و انتقال بتواند باخبر باشد. درواقع یکی از شرایط شهادت معقول بودن مفاد آن است (دیانی، ۱۳۸۵، ص. ۱۸۷). برخی با تکیه بر استدلال فوق، ید را بر مالکیت سابق ارجح دانسته و تنها در فرض اقرار متصرف او را مکلف به اثبات انتقال می‌دانند (نهرینی، ۱۳۸۳، صص. ۲۲۰ـ۲۲۱). درصورتی‌که می‌توان به موضوع از این منظر نگریست که اگر امری ممکن نباشد، پس مطالبه آن نیز معقول نیست و تکلیفی مبنی بر آن وجود ندارد. به عبارت دیگر اثبات مالکیت سابق از رهگذر شهادت کفایت می‌کند و شارع از شاهد انتظار شهادت بر مالکیت کنونی را ندارد.

با توجه به آنچه گذشت، شایان ذکر است که در موضوع مورد بحث، متصرف باید وقوع انتقال به خود را ثابت نماید. البته بسته به آنکه کدام‌یک از دلیل اثبات دعوا، مستند ادعای خواهان دعوای خلع ید باشد، علت امر فوق متفاوت است که در ذیل هریک از دلایل اثبات دعوا به تفصیل به آن پرداخته شد.

رفع تصرف عدوانی

همان‌طور که سابقاً گذشت در فرض تعارض مالکیت سابق با تصرف حاضر، مالک می‌تواند دعوای تصرف عدوانی را نیز مطرح کند. دعوای تصرف عدوانی از حقوق فرانسه وارد حقوق ایران شده است (حیاتی و هادی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۳). امتیازهایی که مقنن برای دعوای یادشده پیش‌بینی کرده که پرداختن به آن‌ها خارج از حوصله این

---

۱. «قضات دادگاه‌ها موظفند موافق قوانین به دعاوی رسیدگی کرده، حکم مقتضی صادر و یا فصل خصومت نمایند. درصورتی‌که قوانین موضوعه کامل یا صریح نبوده یا متعارض باشند، یا اصلاً قانونی در قضیه مطروحه وجود نداشته باشد، با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر و اصول حقوقی که مغایر با موازین شرعی نباشد، حکم قضیه را صادر نمایند و نمی‌توانند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزند و الا مستنکف از احقاق حق شناخته شده و به مجازات آن محکوم خواهند شد. تبصره- چنانچه قاضی مجتهد باشد و قانون را خلاف شرع بداند پرونده به شعبه دیگری جهت رسیدگی ارجاع خواهد شد».

بحث است، ممکن است مالک را ترغیب نماید که دعوای نامبرده را طرح نماید.[۱] حسب ماده ۱۵۸ق.آ.د.م.: «دعوای تصرف عدوانی عبارتست از: ادعای متصرف سابق مبنی بر اینکه دیگری بدون رضایت او مال غیر منقول را از تصرف وی خارج کرده و اعاده تصرف خود را نسبت به آن مال درخواست می‌نماید».

پس از ذکر تمایزات دعوای خلع ید با رفع تصرف عدوانی به شرایط دعوای اخیرالذکر پرداخته خواهد شد:

۱. تفاوت دعوای رفع تصرف عدوانی با خلع ید

دعوای خلع ید با دعوای تصرف عدوانی متفاوت بوده و ممکن است مالک در دعوای تصرف محکوم و در دعوای خلع ید پیروز شود (حیاتی و هادی، ۱۳۸۷، ص. ۲۶۳؛ حیاتی، ۱۴۰۱، ص. ۲۷۰؛ عمروانی، ۱۳۹۸، ص. ۲۲۷). به عبارت دیگر اساساً در دعوای رفع تصرف عدوانی درصدد شناسایی مالک نیستیم (شمس، ۱۳۸۴، ج. ۱، ص. ۳۶۶؛ ابهری و اکبری، ۱۳۹۰، ص. ۷۹؛ نکونام، ۱۴۰۰، ص. ۲۷). علت این امر را در این نکته باید جست‌وجو کرد که علی‌الاصول اگر مالک درصدد احقاق حق باشد؛ در صورت عدم تمکین طرف مقابل باید به مرجع قضایی مراجعه کند و نباید شخصاً اقدامی نماید؛ زیرا باب منازعه باز می‌شود و مقنن با حمایت از متصرف در راستای مقابله با این امر باشد (حیاتی و هادی، ۱۳۸۷، ص. ۲۵۳). در باب اجاره مقنن به این امر اشاره داشته است. ماده ۴۸۹ ق.م. مقرر می‌دارد: «اگر شخصی که مزاحمت می‌نماید مدعی حق نسبت به عین مستأجره یا منافع آن باشد مزاحم نمی‌تواند عین مزبور را از ید مستأجر انتزاع نماید مگر بعد از اثبات حق با طرفیت مالک و مستأجر هر دو». برخی از شارحین قانون آیین دادرسی مدنی نیز تصرف بدون رضایت مستأجر و یا هر امین دیگر را از سوی مالک؛ با امعان بر ماده ۱۷۱ق.آ.د.م. عدوانی می‌دانند (شمس، ۱۳۸۴، ج. ۱، ص. ۳۶۵).

۲. شرایط دعوای رفع تصرف عدوانی

ماده ۱۶۱ق.آ.د.م. مقرر می‌دارد: «در دعاوی تصرف عدوانی... خواهان باید ثابت نماید که موضوع دعوا حسب مورد، قبل از خارج شدن ملک از تصرف وی ... مورد استفاده او بوده و بدون رضایت او و یا به غیر وسیله قانونی از تصرف وی خارج شده است». در باب ضرورت اثبات سبق تصرف خواهان و لحوق تصرف خوانده، هیچ‌گونه اختلافی وجود ندارد؛ اما در خصوص اینکه بار اثبات عدم رضایت خواهان بر دوش خواهان است یا خوانده اختلاف‌نظر وجود دارد:

۱- برخی با استناد به ظاهر ماده ۱۵۸ق.آ.د.م. بار اثبات عدم رضایت خواهان را بر عهده او نهاده‌اند (عمروانی، ۱۳۹۸، ص. ۲۲۶؛ خدری، ۱۳۹۸، ص. ۷؛ توکلی، ۱۳۹۹، صص. ۴۳-۴۴)؛

۲- برخی از شارحین با وجود احکام مندرج در مواد ۱۵۸ و ۱۶۱ق.آ.د.م. تکلیف خواهان را منحصراً در ارائه دلیل سبق تصرف و لحوق تصرف خوانده دانسته و اثبات اذن مالک یا مقنن را وظیفه خوانده دعوای تصرف عدوانی می‌دانند (شمس، ۱۳۸۴، ج. ۱، صص. ۳۵۷-۳۵۸؛ واحدی، ۱۳۸۷، ص. ۳۱۸؛ حیاتی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۳)؛ زیرا اصل بر عدم رضایت و غیرقانونی بودن تصرفات خوانده است (حیاتی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۳).

---

۱. مانند رسیدگی خارج از نوبت (ماده ۱۷۷ق.آ.د.م.) و اجرای حکم پیش از قطعیت (ماده ۱۷۵ق.آ.د.م.).

دلیل نظر دوم با توجه به آنچه که سابقاً در خصوص تعارض اماره ید با استصحاب گذشت، قابل پذیرش نیست؛ اما اثبات رضایت خواهان از سوی خوانده موجه است؛ زیرا اثبات عدم رضایت یا اذن امری ناممکن است؛ ازاین‌رو در دعوای رفع تصرف عدوانی نیز مانند خلع ید، اثبات سبق تصرف خواهان و متصرف بودن خوانده کفایت می‌کند.

نتیجه‌گیری

در فرضی که مالکیت پیشین مدعی قابل اثبات باشد و موضوع دعوی در تصرف مدعی‌علیه قرار داشته باشد، امکان دعوای خلع ید و یا تصرف عدوانی فراهم است. در صورت اقامهٔ دعوای خلع ید توسط خواهان، شایان ذکر است که در فقه در خصوص اینکه بار اثبات بر دوش کدام‌یک از طرفین قرار گیرد، دو دیدگاه مطرح شده است. طیفی سخن مالک سابق را مقدم می‌دانند و مشهور با استناد به دلایلی از قبیل تقدم اماره بر استصحاب، متصرف را بی‌نیاز از اثبات انتقال می‌دانند. البته به استثناء حالتی که متصرف به مالکیت سابق مدعی اقرار نموده باشد. در این حالت براساس انقلاب دعوا متصرف باید، انتقال را اثبات نماید. این اختلاف‌نظر با همان ادبیات فقهی در بین حقوق‌دانان نیز مطرح است. در این نوشتار به تفکیک و براساس نحوه اثبات مالکیت گذشته به شرح ذیل نتیجه‌گیری شد:

۱- اگر مالکیت پیشین از رهگذر سند اثبات شده باشد؛ با عنایت بر آنکه سند بر مالکیت فعلی نیز دلالت دارد، تعارض بین دلیل و اماره است که طبیعتاً دلیل مقدم خواهد بود؛

۲- اگر طریق اثبات مالکیت سابق اقرار باشد؛ با توجه به ماده ۳۷ ق.م. متصرف باید انتقال را اثبات نماید؛ اما اقرار می‌تواند به دو حالت باشد. درصورتی‌که علاوه بر مالکیت، انتقال نیز ادعا شده باشد، انقلاب دعوا محقق شده است و اگر صرفاً به مالکیت سابق اقرار شده باشد؛ با توجه به آنکه اثبات امر عدمی؛ یعنی عدم انتقال ممکن نیست، متصرف باید انتقال که یک امر وجودی است را اثبات نماید؛

۳- اگر از رهگذر شهادت و یا علم قاضی نیز مالکیت سابق اثبات شود؛ با امعان بر دلیل اخیر، متصرف باید انتقال را اثبات نماید. علاوه بر آنکه در خصوص بینه می‌توان به این نکته اشاره نمود که شاهد نمی‌تواند بر عدم انتقال گواهی دهد؛ زیرا در هر زمان و مکانی با مالک نبوده و اساساً شهادت یادشده غیر معقول هست.

در حالتی که مالک دعوای تصرف عدوانی را برگزیده باشد، برخلاف ظاهر ماده ۱۶۱ق.آ.د.م. اثبات سبق تصرف خویش و لحوق تصرف خوانده کفایت می‌کند و نیازی به اثبات عدوانی بودن تصرف خوانده نخواهد بود؛ چراکه اثبات امر عدمی، ناممکن است.

منابع

ابهری، حمید و اکبری، مریم. (۱۳۹۰). آیین دادرسی مربوط به دعوای تصرف عدوانی. حقوق خصوصی، ۸(۲)، ۵۳ـ۸۴.

امام خمینی، سید روح‌الله. (بی‌تا). تحریر الوسیلة (ج ۲، چاپ اول). قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.

امامی، سید حسن. (بی‌تا). حقوق مدنی (ج ۱). تهران: انتشارات اسلامیه.

بحرالعلوم، محمد بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). بلغة الفقیه (ج ۳، چاپ چهارم). تهران: منشورات مکتبة الصادق.

پارساپور، محمدباقر. (۱۳۸۰). گزیده‌ای از حقوق اموال. قم: دانشگاه قم (انتشارات اشراق).

توکلی، محمدمهدی. (۱۳۹۹). آموزش جامع قانون آیین دادرسی مدنی (ج ۱). تهران: نشر مکتوب آخر.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۰). حقوق اموال (چاپ پنجم). تهران: کتابخانه گنج دانش.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۲الف). مجموعه محشی قانون مدنی (چاپ دوم). تهران: کتابخانه گنج دانش.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۲ب). ترمینولوژی حقوق (چاپ سیزدهم). تهران: کتابخانه گنج دانش.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (ج ۱ـ۳، چاپ سوم). تهران: کتابخانه گنج دانش.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة (ج ۲۷، چاپ اول). قم: مؤسسة آل البیت (ع).

حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام (ج ۳، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

حیاتی، علی‌عباس. (۱۳۹۰). آیین دادرسی مدنی ۱ (چاپ اول). تهران: بنیاد حقوقی میزان.

حیاتی، علی‌عباس. (۱۴۰۱). آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی (چاپ هشتم). تهران: بنیاد حقوقی میزان.

حیاتی، علی‌عباس و هادی، حامد. (۱۳۸۷). مبانی دعوای رفع تصرف عدوانی در حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در فقه امامیه و حقوق فرانسه). معارف اسلامی و حقوق، ۹(۲)، ۲۴۵ـ۲۷۲.

خدری، صالح. (۱۳۹۸). ضابطه تشخیص دعاوی تصرف با تحلیل و نقدی بر یک رأی. قضاوت، (۹۷)، ۱ـ۲۲.

دیانی، عبدالرسول. (۱۳۸۵). ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری (چاپ اول). تهران: انتشارات تدریس.

شعبه ۱۸ دیوان عالی کشور. (۱۳۹۴). دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۸۱۹۹۰۱۰۰۶۸۹. سامانه ملی آرای قضایی: https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/26447

شمس، عبدالله. (۱۳۸۴). آیین دادرسی مدنی (ج ۱، چاپ هفتم). تهران: انتشارات دراک.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام (ج ۱۴، چاپ اول). قم: مؤسسة المعارف الإسلامیة.

شهیدی، مهدی. (۱۳۸۳). سقوط تعهدات (چاپ ششم). تهران: انتشارات مجد.

صفایی، سید حسین. (۱۳۸۸). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اشخاص و اموال (چاپ دهم). تهران: بنیاد حقوقی میزان.

طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی (ج ۲، چاپ اول). قم: کتاب‌فروشی داوری.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الإمامیة (ج ۸، چاپ سوم). تهران: المکتبة المرتضویة لإحیاء الآثار الجعفریة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). الخلاف (ج ۶، چاپ اول). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

عمروانی، رحمان. (۱۳۹۸). بایسته‌های آیین دادرسی مدنی (چاپ سوم). تهران: انتشارات چتر دانش.

فاضل لنکرانی، محمد. (۱۴۱۶ق). القواعد الفقهیة (چاپ اول). قم: چاپخانه مهر.

فاضل هندی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). کشف اللثام عن قواعد الأحکام (ج ۱۰). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۲). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران (چاپ سی‌وهفتم). تهران: شرکت سهامی انتشار.

کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۳الف). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی (چاپ نهم). تهران: نشر میزان.
کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۳ب). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال و مالکیت (چاپ هشتم). تهران: نشر میزان.
کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۴). دوره مقدماتی حقوق مدنی: وقایع حقوقی (چاپ هشتم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۱). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی: الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری) (ج ۲، چاپ دهم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
کاظمی، محمود. (۱۴۰۲). قلمروی اثبات ید: تحلیل مادهٔ ۳۷ قانون مدنی ایران. تعالی حقوق، ۱۴(۲)، ۱۱۹ـ۱۴۵.
محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام (ج ۴، چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
محقق داماد، سید مصطفی. (۱۴۰۶ق). قواعد فقه (ج ۱، چاپ دوازدهم). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۱۱ق). القواعد الفقهیة (ج ۱، چاپ سوم). قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
موسوی بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیة (ج ۱، چاپ اول). قم: نشر الهادی.
نائینی، محمدحسین. (۱۴۱۰ق). أجود التقریرات (ج ۲، چاپ دوم). قم: کتابفروشی مصطفوی.
نائینی، محمدحسین. (بی‌تا). فوائد الأصول (القواعد الفقهیة) (ج ۴). بی‌جا: بی‌نا.
نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (ج ۴۰، چاپ هفتم). بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
نراقی، احمد بن محمدمهدی. (۱۴۱۵ق). مستند الشیعة فی أحکام الشریعة (ج ۱۷، چاپ اول). قم: مؤسسة آل البیت (ع).
نکونام، وحید. (۱۴۰۰). واگرایی‌های مفهومی غصب و تصرف عدوانی در فقه امامیه (با نگاهی به فقه مقارن و حقوق ایران). دانش حقوق مدنی، ۱۰(۲)، ۲۱ـ۳۰.
نهرینی، فریدون. (۱۳۸۳). تناسب اصولی دلیل تصرف در اثبات مالکیت. حقوق و علوم سیاسی، ۷(۴۰)، ۲۰۳ـ۲۵۸.
واحدی، قدرت‌الله. (۱۳۸۷). آیین دادرسی مدنی (ج ۱، چاپ پنجم). تهران: نشر میزان.

References

Abharī, Ḥamīd, & Akbarī, Maryam. (1390 SH [2011/2012 CE]). Āyīn-i dādrasī-yi marbūṭ bih daʿvā-yi taṣarruf-i ʿudvānī [Civil procedure regarding the action for forcible entry and detainer]. *Ḥuqūq-i Khuṣūṣī* [Private Law], 8(2), 53–84. (in Persian)
Imām Khumaynī, Sayyid Rūḥ Allāh. (n.d.). *Taḥrīr al-wasīlah* [Drafting the means of salvation] (1st ed., Vol. 2). Qom: Muʾassasah-yi Maṭbūʿāt-i Dār al-ʿIlm. (in Arabic)
Imāmī, Sayyid Ḥasan. (n.d.). *Ḥuqūq-i madanī* [Civil law] (Vol. 1). Tehran: Intishārāt-i Islāmīyah. (in Persian)
Baḥr al-ʿUlūm, Muḥammad ibn Muḥammad-Taqī. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Bulghat al-faqīh* [The sufficiency of the jurist] (4th ed., Vol. 3). Tehran: Manshūrāt Maktabat al-Ṣādiq. (in Arabic)
Pārsāpūr, Muḥammad-Bāqir. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Guzīdah-ʾī az ḥuqūq-i amvāl* [A selection of property law]. Qom: Dānishgāh-i Qom (Intishārāt-i Ishrāq). (in Persian)
Tavakkulī, Muḥammad-Mahdī. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Āmūzish-i jāmiʿ-i Qānūn-i Āyīn-i Dādrasī-yi Madanī* [Comprehensive training on the Civil Procedure Code] (Vol. 1). Tehran: Nashr-i Maktūb-i Ākhar. (in Persian)
Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad-Jaʿfar. (1380 SH [2001/2002 CE]). *Ḥuqūq-i amvāl* [Property law] (5th ed.). Tehran: Kitābkhānah-yi Ganj-i Dānish. (in Persian)
Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad-Jaʿfar. (1382a SH [2003/2004 CE]). *Majmūʿah-yi muḥashshā-yi Qānūn-i Madanī* [Annotated collection of the Civil Code] (2nd ed.). Tehran: Kitābkhānah-yi Ganj-i Dānish. (in Persian)

Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad-Jaʿfar. (1382b SH [2003/2004 CE]). *Tirmīnulūzhī-yi ḥuqūq* [Legal terminology] (13th ed.). Tehran: Kitābkhānah-yi Ganj-i Dānish. (in Persian)

Jaʿfarī Langarūdī, Muḥammad-Jaʿfar. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Mabsūṭ dar tirmīnulūzhī-yi ḥuqūq* [Comprehensive legal terminology] (3rd ed., Vols. 1–3). Tehran: Kitābkhānah-yi Ganj-i Dānish. (in Persian)

Ḥurr ʿĀmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Tafṣīl Wasāʾil al-Shīʿah ilā taḥṣīl masāʾil al-sharīʿah* [Detailed means of the Shīʿah for acquiring issues of the Sharīʿah] (1st ed., Vol. 27). Qom: Muʾassasat Āl al-Bayt. (in Arabic)

Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Qawāʿid al-aḥkām fī maʿrifat al-ḥalāl wa-al-ḥarām* [Rules of legal judgments regarding the knowledge of the lawful and the unlawful] (1st ed., Vol. 3). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. (in Arabic)

Ḥayātī, ʿAlī-ʿAbbās. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Āyīn-i dādrasī-yi madanī 1* [Civil procedure 1] (1st ed.). Tehran: Bunyād-i Ḥuqūqī-yi Mīzān. (in Persian)

Ḥayātī, ʿAlī-ʿAbbās. (1401 SH [2022/2023 CE]). *Āyīn-i dādrasī-yi madanī dar naẓm-i ḥuqūqī-yi kunūnī* [Civil procedure in the current legal order] (8th ed.). Tehran: Bunyād-i Ḥuqūqī-yi Mīzān. (in Persian)

Ḥayātī, ʿAlī-ʿAbbās, & Hādī, Ḥāmid. (1387 SH [2008/2009 CE]). Mabānī-yi daʿvā-yi rafʿ-i taṣarruf-i ʿudvānī dar ḥuqūq-i Īrān (muṭālaʿah-yi taṭbīqī dar fiqh-i Imāmīyah va ḥuqūq-i Farānsah) [Foundations of the action for removal of forcible possession in Iranian law (a comparative study in Imāmī jurisprudence and French law)]. *Maʿārif-i Islāmī va Ḥuqūq* [Islamic Teachings and Law], 9(2), 245–272. (in Persian)

Khidrī, Ṣāliḥ. (1398 SH [2019/2020 CE]). Ḍābiṭah-yi tashkhīṣ-i daʿāvī-yi taṣarruf bā taḥlīl va naqdī bar yik raʾy [The criterion for identifying possessory actions with an analysis and critique of a judicial ruling]. *Qaḍāvat* [Judicature], (97), 1–22. (in Persian)

Dayyānī, ʿAbd al-Rasūl. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Adillah-yi ithbāt-i daʿvā dar umūr-i madanī va kayfarī* [Rules of evidence in civil and criminal matters] (1st ed.). Tehran: Intishārāt-i Tadrīs. (in Persian)

Shuʿbah-yi 18 Dīvān-i ʿĀlī-yi Kishvar [Branch 18 of the Supreme Court of Iran]. (1394 SH [2015/2016 CE]). *Dādnāmah-yi shumārah-yi 9109981990100689* [Judgment No. 9109981990100689]. Sāmānah-yi Millī-yi Ārā-yi Qaḍāyī [National Database of Judicial Rulings]. https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/26447 (in Persian)

Shams, ʿAbd Allāh. (1384 SH [2005/2006 CE]). *Āyīn-i dādrasī-yi madanī* [Civil procedure] (7th ed., Vol. 1). Tehran: Intishārāt-i Darāk. (in Persian)

Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ʿAlī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Masālik al-afhām ilā tanqīḥ Sharāʾiʿ al-Islām* [Pathways of understanding to the refinement of the Laws of Islam] (1st ed., Vol. 14). Qom: Muʾassasat al-Maʿārif al-Islāmīyah. (in Arabic)

Shahīdī, Mahdī. (1383 SH [2004/2005 CE]). *Suqūṭ-i taʿahhudāt* [Discharge of obligations] (6th ed.). Tehran: Intishārāt-i Majd. (in Persian)

Ṣafāyī, Sayyid Ḥusayn. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Dawrah-yi muqaddamātī-yi ḥuqūq-i madanī: Ashkhāṣ va amvāl* [Introductory course on civil law: Persons and property] (10th ed.). Tehran: Bunyād-i Ḥuqūqī-yi Mīzān. (in Persian)

Ṭabāṭabāyī Yazdī, Sayyid Muḥammad-Kāẓim. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Takmilat al-ʿUrwah al-wuthqā* [Supplement to the Firmest Handle] (1st ed., Vol. 2). Qom: Kitāb-furūshī-yi Dāvarī. (in Arabic)

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH [1967/1968 CE]). *Al-Mabsūṭ fī fiqh al-Imāmīyah* [The comprehensive work on Imāmī jurisprudence] (3rd ed., Vol. 8). Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyah li-Iḥyāʾ al-Āthār al-Jaʿfarīyah. (in Arabic)

Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Al-Khilāf* [Disputed questions in jurisprudence] (1st ed., Vol. 6). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. (in Arabic)

ʿAmravānī, Raḥmān. (1398 SH [2019/2020 CE]). *Bāyistah-hā-yi āyīn-i dādrasī-yi madanī* [Essentials of civil procedure] (3rd ed.). Tehran: Intishārāt-i Chatr-i Dānish. (in Persian)

Fāḍil Lankarānī, Muḥammad. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Al-Qawāʿid al-fiqhīyah* [Legal maxims of Islamic jurisprudence] (1st ed.). Qom: Chāpkhānah-yi Mihr. (in Arabic)

Fāḍil Hindī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Kashf al-lithām ʿan Qawāʿid al-aḥkām* [Unveiling the Rules of legal judgments] (Vol. 10). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. (in Arabic)

Kātūziyān, Nāṣir. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Muqaddamah-yi ʿilm-i ḥuqūq va muṭālaʿah dar niẓām-i ḥuqūqī-yi Īrān* [Introduction to the science of law and a study in the Iranian legal system] (37th ed.). Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār. (in Persian)

Kātūziyān, Nāṣir. (1383a SH [2004/2005 CE]). *Qānūn-i Madanī dar naẓm-i ḥuqūqī-yi kunūnī* [The Civil Code in the current legal order] (9th ed.). Tehran: Nashr-i Mīzān. (in Persian)

Kātūziyān, Nāṣir. (1383b SH [2004/2005 CE]). *Dawrah-yi muqaddamātī-yi ḥuqūq-i madanī: Amvāl va mālikīyat* [Introductory course on civil law: Property and ownership] (8th ed.). Tehran: Nashr-i Mīzān. (in Persian)

Kātūziyān, Nāṣir. (1384 SH [2005/2006 CE]). *Dawrah-yi muqaddamātī-yi ḥuqūq-i madanī: Vaqāyiʿ-i ḥuqūqī* [Introductory course on civil law: Juridical events (torts)] (8th ed.). Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār. (in Persian)

Kātūziyān, Nāṣir. (1391 SH [2012/2013 CE]). *Qānūn-i Madanī dar naẓm-i ḥuqūqī-yi kunūnī: Ilzām-hā-yi khārij az qarārdād (ḍamān-i qahrī)* [The Civil Code in the current legal order: Non-contractual obligations (coercive liability)] (10th ed., Vol. 2). Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh-i Tihrān. (in Persian)

Kāẓimī, Maḥmūd. (1402 SH [2023/2024 CE]). Qalamrav-i ithbāt-i yad: Taḥlīl-i māddah-yi 37 Qānūn-i Madanī-yi Īrān [The scope of proving possession: An analysis of Article 37 of the Iranian Civil Code]. *Taʿālī-yi Ḥuqūq* [Excellence of Law], 14(2), 119–145. (in Persian)

Muḥaqqiq Ḥillī, Jaʿfar ibn Ḥasan. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Sharāʾiʿ al-Islām fī masāʾil al-ḥalāl wa-al-ḥarām* [Laws of Islam on issues of the lawful and the unlawful] (2nd ed., Vol. 4). Qom: Muʾassasah-yi Ismāʿīliyān. (in Arabic)

Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1406 AH [1985/1986 CE]). *Qavāʿid-i fiqh* [Legal maxims of Islamic jurisprudence] (12th ed., Vol. 1). Tehran: Markaz-i Nashr-i ʿUlūm-i Islāmī. (in Persian)

Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1411 AH [1990/1991 CE]). *Al-Qawāʿid al-fiqhīyah* [Legal maxims of Islamic jurisprudence] (3rd ed., Vol. 1). Qom: Madrasat al-Imām ʿAlī ibn Abī Ṭālib. (in Arabic)

Mūsavī Bujnūrdī, Sayyid Ḥasan. (1419 AH [1998/1999 CE]). *Al-Qawāʿid al-fiqhīyah* [Legal maxims of Islamic jurisprudence] (1st ed., Vol. 1). Qom: Nashr al-Hādī. (in Arabic)

Nāʾīnī, Muḥammad-Ḥusayn. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Ajwad al-taqrīrāt* [The finest transcriptions of lectures on legal theory] (2nd ed., Vol. 2). Qom: Kitāb-furūshī-yi Muṣṭafavī. (in Arabic)

Nāʾīnī, Muḥammad-Ḥusayn. (n.d.). *Fawāʾid al-uṣūl (al-Qawāʿid al-fiqhīyah)* [Benefits of legal theory (Legal maxims of Islamic jurisprudence)] (Vol. 4). [n.p.]: [n.pub.]. (in Arabic)

Najafī, Muḥammad-Ḥasan. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharāʾiʿ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on the Laws of Islam] (7th ed., Vol. 40). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. (in Arabic)

Narāqī, Aḥmad ibn Muḥammad-Mahdī. (1415 AH [1994/1995 CE]). *Mustanad al-Shīʿah fī aḥkām al-sharīʿah* [The support of the Shīʿah regarding the rulings of the Sharīʿah] (1st ed., Vol. 17). Qom: Muʾassasat Āl al-Bayt. (in Arabic)

Nikūnām, Vaḥīd. (1400 SH [2021/2022 CE]). Vāgarāyī-hā-yi mafhūmī-yi ghaṣb va taṣarruf-i ʿudvānī dar fiqh-i Imāmīyah (bā nigāhī bih fiqh-i muqāran va ḥuqūq-i Īrān) [Conceptual divergences between usurpation and forcible possession in Imāmī jurisprudence (with a look at comparative jurisprudence and Iranian law)]. *Dānish-i Ḥuqūq-i Madanī* [Civil Law Knowledge], 10(2), 21–30. (in Persian)

Nahraynī, Farīdūn. (1383 SH [2004/2005 CE]). Tanāsub-i uṣūlī-yi dalīl-i taṣarruf dar ithbāt-i mālikīyat [Principled proportionality of the rule of possession in proving ownership]. *Ḥuqūq va ʿUlūm-i Siyāsī* [Law and Political Science], 7(40), 203–258. (in Persian)

Vāḥidī, Qudrat Allāh. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Āyīn-i dādrasī-yi madanī* [Civil procedure] (5th ed., Vol. 1). Tehran: Nashr-i Mīzān. (in Persian)